

І. Франко залишив можливість кожному читачеві особисто осмислювати смерть Каїна: з одного боку, герой розкрив істину, сенс людського буття, з іншого – йому не вдалося донести її людям, його відкриття не принесло користі нікому, крім нього самого. Убивши Каїна, люди прирекли себе на страждання і самостійні пошуки правди (переважає мотив покарання), однак Каїн шляхом втрати безсмертя отримав те, чого жадав, – спокій (тут уже переважає мотив всепрощення). Як бачимо, авторська трансформація відомого образу і відомої міфологічної ситуації дає широкий простір для уяви і роздумів.

Література:

1. Антофійчук В., Нямцу А. Проблеми поетики традиційних сюжетів та образів у літературі. – Чернівці, 1997.
2. Бережна Н. Біблійні мотиви і образи в поемі І. Франка “Смерть Каїна” // Вісник Запорізького державного університету: Філологічні науки. – 2001. – № 2.
3. Гундорова Т. Проявлення Слова: Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
4. Гундорова Т. Франко не каменярь. Франко і каменярь. – К., 2006.
5. Історія української літератури XIX ст. (70–90-ті роки): У 2-х кн. / За ред. О. Д. Гнідан. – К., 2003. – Кн. 2.
6. Каспрук А. Українська поема кінця XIX – початку XX ст. – К., 1973.
7. Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. – К., 1965.
8. Рудницький М. Іван Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів, 1977.
9. Скоць А. Франкова версія образу Каїна в поемі “Смерть Каїна” // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1960. – Вип. 8.
10. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
11. Енциклопедія символів, знаків, емблем. – Москва, 1999.

Ольга Яблонська (Луцьк)

“Великі роковини” Івана Франка: інтертекстуальність як засіб вираження національної ідеї

Розмежованих кордонами імперій українців об’єднав ювілейний 1898 рік. По обидва боки Збруча з гордістю святкували століття національної літератури, започаткованої “Енеїдою” І. Котляревського. Тоді І. Франко писав: “На Україні, як і в Галичині, той факт дає привід до гарних, хоч і скромних, ювілейних святкувань. У Полтаві, місті, де жив і помер Котляревський, цими днями було закладено наріжний камінь його пам’ятника, що має бути поставлений на кошти, зібрані з усієї Мало-росії – російської і галицької. У Львові русинські товариства, за починком Наукового товариства імені Шевченка, готують поважну маніфестацію, що у поєднанні із з’їздом українсько-руських письменників має сприяти тіснішій організації літера-

турного і просвітнього руху. І на літературному полі цей ювілейний рік відзначався вже кількома важливими виданнями. Наукове товариство імені Шевченка у Львові почало видавати “Літературно-науковий вісник”. Часопис цей здобув одразу таку популярність, що став першим поважним суто літературно-науковим часописом на українській Русі, який зумів і фінансово втриматись на власних ногах. До цього часу не міг жодний часопис подібного типу похвалитися таким успіхом. [...] На російській Україні відзначився цей ювілейний рік нещодавно виданим номером вельми поважного місячника “Киевская старина”, присвяченим майже винятково висвітленню письменницької діяльності батька нової української літератури – Івана Котляревського. Про перше критичне видання всіх його творів і подальший ряд праць, присвячених дослідженню його життя і творчості, оповіщено як на Україні, так і в Галичині” [12: т. 41: 74–75]. Треба пригадати також підготоване тоді видання М. Пачовського “Сотні роковини народного письменства Руси-України. Памяти Івана Котляревского” [7], в якому акцентовано: “як би не Котляревский та его писаня, то й письменство наше було би не пішло єдино розумною дорогою, – або ввійшло би було значно пізнійше на сю дорогу, коли би був хтось інший найшовся, хто би був его повернув так, як се зробив Котляревский. Для того память про Котляревского буде у нас вічна, а кождий Русин повинен з вдячністю згадувати его імя” [7: 63]. Живе народне слово, народна думка і національна самосвідомість вирізняв О. Колесса як провідні категорії української літератури в роботі “Століте обновленої українсько-руської літератури. (1798–1898)” [4: 27].

“Певна річ, – пише І. Франко, – столітні роковини нової української літератури будуть відсвятковані в усіх галицьких містах, де є українська інтелігенція, ба і в багатьох селах, де національна свідомість достатньо вже розвинулася, відзначатимуться вечірками, вічами, доповідями, концертами і театральними виставами” [12: т. 41: 75]. Таким прологом, говореним “перед ювілейною виставою „Наталки Полтавки” в пам’ять столітніх відродин української народності” є “Великі роковини” І. Франка.

М. Возняк нагадує: “В 1898 р., коли галицька Україна святкувала величаво століте відродження української літератури, відсвяткувала вона й двацятьпятиліте літературної праці Франка” [2: 23]. Пригадаємо, що того ж року І. Франко опублікував у віденській газеті “Zeit” статтю про А. Міцкевича “Поет зради”, що викликало негативний резонанс серед польської громадськості.

“Головно заходом молодіжи, серед якої все мав і має Франко багато прихильників, – пише літературознавець, – приготовано в 1898 р. в його честь у Львові вечерниці з нагоди двацятьпятилітньої літературної діяльності Франка. Тоді й видано спис його творів до того часу, а спис самих заголовків того (ще не всього), що написав Франко, обіймає 128 сторін книжечки більшого формату, ніж видання тов. “Просвіти” [2: 24]. Ювіляр промовив тоді сповідь: “Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов’язку віддати працю свого життя тому простому народові” [12: т. 31: 309].

І. Франко висловив сподівання: “ювілейний рік істотно сприятиме пожвавленню національного і поступового руху, що великою мірою є наслідком якраз нової

українсько-руської літератури, а масовий рух в свою чергу позитивно впливатиме на дальший розвиток літератури” [12: т. 41: 75].

Ідея державотворення є наскрізною у діалозі історичних епох, репрезентованих у “Великих роковинах” І. Франка не тільки соціальними типами (як-от: образ козака), а й І. Котляревським, Т. Шевченком. Не випадково І. Франко монолог Козака-невмираки починає цитуванням “Енеїди” І. Котляревського, наповнюючи паралель “Троя – Україна” не тільки історичним контекстом, а й осягненням етнопсихологічних причин недержавності України. Принцип багатоголосся (термін М. Бахтіна) динамічно виражає відношення до текстів класичної традиції, передусім І. Котляревського, Т. Шевченка. Тобто йдеться про взаємозв’язок усіх змістів, про діалогічні відносини між текстами усередині тексту, що відкриває внутрішню конфліктність тексту. Загальновідомо, що інтертекст – це місце перетинання різних текстових площин. Р. Барт писав: “...множинність Тексту зумовлюється не двозначністю складників його змісту, а так би мовити, просторовою багатолінійністю означників, з яких він зітканий (етимологічно “текст” означає “тканина”)” [1: 382]. Кожен текст є інтертекстом на різних рівнях у більш-менш пізнаваних формах: тексти попередньої культури і тексти навколишньої культури. І. Франко свідомо послуговується історичним екскурсом, який ще з часів романтизму був дієвим засобом нагадати недержавним українцям славні лицарські часи козацької України.

Засіб інтертекстуальності у творі І. Франка відображає безперервний процес взаємодії українських текстів, об’єднаних ідеєю державності, її відродження. Залучення в текст інших текстів чи їхніх фрагментів у вигляді цитат, алюзій, ремінісценцій контрастують за стилем із приймаючим текстом, в І. Франка вони, зазвичай, виділяються на ритміко-інтонаційному рівні.

Акт співвіднесення текстових елементів – це метакомунікація, у процесі якої створюються метатексти. У творі І. Франка таким первинним текстом (прототекстом) є “Енеїда” І. Котляревського, поезія “трьох літ” Т. Шевченка, новий текст (інтекст) – “Великі роковини” І. Франка. Спосіб примикання метатексту до прототексту – полемічний; рівень примикання – явний (на початку твору) і ледь прихований (йдеться про твори Т. Шевченка).

За теорією Ж. Женнета [10], власне інтертекстуальність – це “співприсутність” в одному тексті інших текстів (цитати, алюзії). Паратекстуальність – це відношення тексту до своєї частини (тут треба вказати на специфіку назви твору І. Франка). Метатекстуальність пояснює співвідношення з передтекстами певного тексту, це посилення-коментар на свій передтекст (в І. Франка історіософічний коментар до “Енеїди”). В основі гіпертекстуальності є пародійне перекодування джерел: у творі І. Франка Еней – “козак моторний” у *своїй зраді* (курсив наш. – О. Я.), він “вирвався з пожежі рідних хат; Не заперечу, вдавсь він проворний! Нехай тут гине, пропадає брат, Нехай тут матір шарпа ворон чорний, Нехай борців шматує й ріже кат, – не рад, що врятував свої пенати, Тікає іншої шукати хати! П’ятами накивав від тебе, Нене! Лишив тебе у ранах, у крові! Із грудей вирвав серце насталене, А вткнув якесь собаче – і живи! І крикнув грімко: “Хлопці, гей до мене! Не буде тут

роси вже, ні трави! Пропала Мати, ми ще цієї ночі Кидаймо трупа! Гей же, в світ за очі! Там жеде нас краща доля, там печені Самі нам голубці влетять у рот! Хто хоче розкошів, жий в Карфагені! Хто хоче вивищитися над народ, і слави, й блиску, й злота повні жмені, – За мною в Рим! Там храм наш, там кивот! Що нам ті згарища! Забудьмо Трою! Власть, Рим і розкіш, Карфаген горою!” [13: 39–40]. Архітекстуальність позначає жанрові зв’язки текстів (йдеться про ліро-епічну поему, власне про вагомість епічного начала).

Хоча “Великі роковини” І. Франка цілком витримані в народницькому каноні, все ж треба вказати на відкритість цитування, використання “чужого тексту” у цьому творі. Використання поетики одного твору в структурі іншого – це передусім творчий акт, унаслідок якого народжуються нові якості. Авторське “Я” має при цьому вирішальне значення, спрямовуючи читача до розуміння певних інтертекстуальних інтерпретацій.

Ідея національного відродження, що так голосно прозвучала в “Енеїді” І. Котляревського, обумовила й Франкове звернення до цього твору. За словами І. Франка, “Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти і при тім загальнолюдської доступності й зрозумілості не могли лишатися без впливу на відродження” [9: 274]. “Котляревський має винятковий вплив на своїх сучасників і на українську суспільність уже півтора століття не завдяки самому талантові й майстерності, – наголошував Є. Сверстюк. – І в “Енеїді”, і особливо “Наталці Полтавці” та “Москалеві-чарівнику”, він утвердив високе почуття гідності, людської і національної гідності, без чого не можна було б і думати про відродження культури пригнобленого й колонізованого краю.

Це розвинене почуття стало хребтом нової української літератури, що в більш чи менш гострій одвертій формі завжди послідовно обстоювала добру славу і честь українського імені” [9: 274].

“Великі роковини” (1898) І. Франка, як і “На столітній ювілей української літератури” (1898) Лесі Українки уславлюють Т. Шевченка як поборника правди зневаженої нації. У “пролозі, говореному перед ювілейною виставою “Наталки Полтавки” в пам’ять столітніх відродин української народності” є перегуки з Шевченковими творами (“І мертвим, і живим...”, “Ой чого ти почорніло, зеленее поле...”, “Розрита могила”, “До Основ’яненка”), окремими образами. Так, за Франковим рядком “... Тікає іншої шукати хати” [13: 39] вчувається “Нема на світі України, Немає другого Дніпра...” [14: т. 1: 250] (“І мертвим, і живим...”); у ремарці “Великого прологу” вказано: “...видно попалені села, поле вкрите трупом”, що асоціативно пов’язується з такими творами Т. Шевченка, як “І виріс я на чужині...”, “Ой чого ти почорніло...”; у творенні образу зруйнованої України (“Щоб той страшенний образ, наче шпін, Не вбився в серці і не пік віднині Страшніше пекла! [13: 40]) проступають особливості Шевченкової поетики (“Неначе цвяшок, в серце вбитий, Оцю Марину я ношу” [14: т. 2: 95] (поема “Марина”), образи з поезії “Якби ви знали, паничі...”).

Доцільно звернутися тут до твору Лесі Українки “Коли втомлюся я життям щоденним...” (1890). Ця поезія за особливістю композиції (зіставлення безрадіс-

ного минулого й вільного майбутнього, яке сприймається як реальії сучасного дня) типологічно споріднена з “Великими роковинами” І. Франка. Можна простежити суголосність окремих думок, аналогічних навіть у способі оформлення.

У Лесі Українки:

...Та й справді, світ сей був тоді темниця:
...Тоді війною звали братовбійство
Во ім'я правди, волі, віри, честі,
А кроволиття звалося героїзмом;
Убожеством там звали смерть голодну,
Багатством – нагробовані мастки,
Простотою – темноту безпросвітну,
Ученістю – непевнеє блукання,
Бездушну помсту звано правосуддям,
А сваволлю деспотичну – правом.
Всім гордим-пишним честь була і слава,
Зневаженим-ображеним погорда [11: 57–58].

У творі І. Франка викривальна характеристика поспільства особливо гірко звучить у таких рядках:

...Що в інших ганьби знак –
Це ми приймаємо, як хліб насущний!
У інших ренегат – у нас добряк;
У інших підлий – в нас старшим послушний;
У інших скажуть просто, ясно так:
Безхарактерний, – в нас лиш: простодушний.
Не стало стиду в нас! Ми в супокую
Упідлимось, ще й горді підлотою [13: 39].

(Це ті риси безхребетного українця, які дали підставу сказати П. Кулішеві “Народе без пуття, без честі, без поваги”, а Франкові – “Я не кохам Русі”).

Полемічна гострота й відвертість “Великих роковин” І. Франка співзвучні Шевченковому посланню “І мертвим, і живим...”, “Псальтирній псалмї” та “До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів” П. Куліша, прологу до поеми “Мойсей” І. Франка, поетичному твору Лесі Українки “Товаришці на спомин” (1896). Варто зіставити такий фрагмент твору Лесі Українки:

Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі.

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
Не нам, обідраним невільника, казати
Речення гордес: “Мій дом – мій храм!”

Народ наш, мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в вогонь і в воду,
Катам своїх поводирів оддав [11: 131].

Згадаємо початок прологу до поеми “Мойсей”:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорозжжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий! [12: 5: 212]

Сатирично-викривальні тенденції “Великих роковин” І. Франка, поетичних творів Лесі Українки “Пророчий сон патріота”, “*Slavus – sclavus*” суголосні роздумам Т. Шевченка періоду “трьох літ” (“І мертвим, і живим...”, “Кавказ”, “Єретик”, “Великий льох” та ін.).

Зневірений козак І. Франка, згадавши трагічні поразки в історії України, в молитовному звертанні до Бога просить знищити навіть пам’ять про національний сором українців:

О, Боже! Чи ж кінець моєї думки?
Вкраїна вмерла – дай мені спочить!
Дай ті катовані віддавна руки
Хоч у могилі без кайдан зложить!

Змажи нас з пам’яті людей, щоб внуки
Не знали, як ми мусили скінчить.
Ти сам, святий, забудь про нас в сій хвилі,
З землею наші порівняй могили! [13: 41]

(Як відзначав С. Петлюра, поезія І. Франка “цінна ще й тому, що в ній надзвичайно правдиво і глибоко відбивається психологія діяльного українця, що зрозумів те лихе становище, в якому опинився рідний народ, що щільно підійшов до хиб свого національного характеру, до червоточин національної волі” [8: 90]).

Асоціативно тут проступають Шевченкові роздуми в “Епілозі” поеми “Гайдамаки”:

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров’ю напували
Україну, та й замовкли –
Ножі пощербили.
Нема Гонти, нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати [14: 1: 110].

Зрештою, образ могили знайшов історіософічне осмислення в поезії багатьох українських романтиків, згадаємо А. Метлинського (Амвросія Могили), М. Костомарова, Т. Шевченка та ін. Історіософічність “Розритої могили” Т. Шевченка (як писав П. Куліш, “Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як боже слово відповідь” [6: т. 2: 259]), яка поширювалася в рукописних списках серед кирило-мефодіївців, суголосна “Книгам буття українського народу” М. Костомарова: “100. Лежить в могилі Україна, але не вмерла” [5: 29]; “108. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина...” [5: 30].

Ідея державотворення стала філософією чину І. Франка. Життєтворчість письменника-мислителя, свідомого громадянина є постійним пошуком відповідей на причини недержавності нації. Апогеєм таких пошуків є пролог до поеми “Мойсей” (1905). “І звідси, з прологу до поеми, – писав С. Гординський, – його голос сягає вершин, незнаних від часів Шевченка. Він показує візію замученого народу, паралітика на роздоріжжі, що проте призначений повстати силою свого Духа і стати господарем української землі від Карпат по Кавказ і зайняти належне місце в колі вільних народів” [3: 136]. У цитованій праці М. Возняк наголошує: “Незвичайно могутий вступ (пролог) до поеми, де між іншим ось з якими віщими словами звертається до України:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засьєєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш як хазяїн домовитий
По своїй хаті і по своїм полі....

(До речі, київський цензор, відомий реакціонер С. Щоголев заборонив книжку М. Возняка “Життя і значення Івана Франка” (Львів, 1913) саме тому, що в ній зацитовано рядки з прологу до поеми “Мойсей”. “Цензор вважав, що можна дати дозвіл на ввезення частини тиражу цього видання (поєми І. Франка “Мойсей”. – О. Я.) лише в тому разі, коли буде вилучено пролог” [12: т. 5: 370]).

А станеться се тоді, коли кождий Українець буде готовий згинати або в гору піднести свободи стяг, воли всі Українці виповнять високо-патріотичні ради, вложені Франком в уста козака-невмираки в “Великих роковинах”. Ось які умови здійснення наших мрій мусять стояти перед очима кожного члена українського народу:

Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
Загартуй думки і груди!
До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту

Будь готовим кождий з вас, –
Кождий може стать Богданом,
Як настане слухний час.
Мовиш: нині інші війни.
Ну, то иншу зброю куй,
Ум оstri, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш бори ся, не мири ся,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не кори ся,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кождий думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мушиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут, в тім місці,
Де стою я у огни,
Важить ся тепер вся доля
Величезної війни.
Як подам ся, не достою,
Захитаю ся мов тінь, –
Пропаде кровава праця
Многих, многих поколінь.
У таких думках держи ся
І дітей своїх ховай!
Коб лиш чистая пшениця, –
І дітей своїх ховай!
Коб лиш чистая пшениця, –
Буде паска й коровай.
Чи побіди довго ждати?
Ждати – довго! То й не жди-ж!
Нині вчи ся побіждати,
Завтра певно побідиш.
Таж не даром цвіт розцвив ся!
Чейже буде з цвіту плід.
Таж не даром пробудив ся
Український жвавий рід.
Таж не даром іскри грають
У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правицях у твердих.
Довго нас недоля жерла.
Доси нас наруга жре:
Та ми крикнім: Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!” [2: 33–35].

Франкові заклики – це розвиток Шевченкових молитовних звертань (“Робочим головам, рукам На сій окраденій землі Свою ти силу ниспошли” [14: т. 2: 273]; “Роботящим умам, Роботящим рукам Перелогі орать, Думать, сіять, не ждять І

посяне жать Роботящим рукам” [14: т. 2: 277]), це продовження елегійно-медитативного й водночас пафосного “Заспіву” (1862) П. Куліша (“Ой ударю ж зразу У струни живії: Прокиньтесь, вставайте, Старії й малії! Віщуванням новим Серце моє б’ється, – Через край із серця Рідне слово ллється...” [6: т. 1: 32]), це продовження закличних форм “Досвітніх огнів” (1892) Лесі Українки:

Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!
 Година для праці настала!
 Не бійся досвітньої мли, –
 Досвітній вогонь запали,
 Коли ще зоря не заграла [11: 69].

Оптимістичні слова козака:

Боже, наше рідне слово!
 Наша пісня ще живе!
 І про нас ще пам’ятає
 Покоління те нове!
 Ще співає про козацтво,
 Про його кривавий бій!
 Ах, значить, ще не в могилі
 Той народ коханий мій! [13: 42],

а також фінальні “Ще не вмерла, Ще не вмерла і не вмер!” реконструюють Шевченкове послання “До Основ’яненка” та “Гімн” П. Чубинського.

Вертикальний контекст ідеї державотворення, яка постає у своєрідному таємничо-містифікованому зверненні до образу України, уможлиблює об’єднати, окрім згаданих “Великого льоху” Т. Шевченка, “Великих роковин” І. Франка, “Милость Божія” невідомого автора (елементи видіння, містичність), містерію “Іконостас України”, твори В. Вовк, поезії Є. Маланюка (“Уривок з поеми”, “Молитва”, “Campus martius”) та ін.

Вагомість ідеї національного відродження і поступу у творчості І. Франка беззаперечна. “Після Шевченка долю поета-проводиря національного ідеалу українського народу перейняв Іван Франко і це високе покликання гідно і з честю виконав, – писав С. Петлюра. – ...Франко виявив історичну чуйність в розумінні національного ідеалу, ввів у нього нові моменти й риси, що обумовлені сучасним йому станом у розвитку українського народу, і тим самим сприяв дальшій кристалізації його.

Якщо у Шевченка була глибока віра в незужитковані сили рідного народу, в те, що історія його, хоч наче й перервана, все ж іще не закінчена і скаже своє слово; якщо Шевченко був сильний, як поетичний висловник рідного народу, саме цією захоплюючою вірою, то у Франковій поезії ми бачимо перехід від віри в певність, у переконаність у тому, в що вірило попереднє покоління” [8: 102].

У світлі поетики відкритого тексту У. Еко, відповідно до якої твір розглядають як педагогічне послання [1: 417], звучить висновок С. Петлюри: “Франко – поет

національного сорому, та не того, що спалахне востаннє й згасне в чаді дальшого занепаду, а того, що революціонує свідомість, змушує глибоко зглянути у власну душу і розгоряється в полум'я відродження" [8: 108].

Отже, "чужий текст" ("текст у тексті" (Ю. Лотман)) у "Великих роковинах" І. Франка не тільки творить пародійність, іронічність, театралізованість, а й актуалізує проблематику твору.

Література:

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996.
2. Возняк М. Життє і значіннє Івана Франка. – У Львові: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1913.
3. Гординський С. Мойсей – сумління свого народу // Гординський С. На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади. – Львів, 2004.
4. Колесса О. Столітє оновленої українсько-руської літератури. (1798–1898). – Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1898.
5. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991.
6. Куліш П. Твори: В 2 томах. – К., 1989.
7. Пачовський М. Сотні роковини народного письменства Руси-України. Памяти Івана Котляревського. – У Львові: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1898.
8. Петлюра С. Іван Франко – поет національної чести // Петлюра С. Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К., 1993.
9. Сверстюк Є. Іван Котляревський сміється // Сверстюк Є. На святі надій: Вибране. – К., 1999.
10. Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины. Энциклопедический справочник. – Москва, 1996.
11. Українка Леся. Поезії // Українка Леся. Збір. творів: У 12 томах. – К., 1975.
12. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
13. Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Збір. творів: У 50 томах. Упоряд. З. Франко, М. Василенко. – Львів, 2001.
14. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 томах. – К., 1989–1991.

Юрій Клим'юк (Чернівці)

Філософська основа конфлікту поеми Івана Франка "Мойсей"

З часу появи поеми І. Франка "Мойсей" (1905) минуло вже понад сто років. Її вважають вершинною у творчості митця. Значення цього твору для українського народу не менше, ніж знаменитого "Заповіту" Т. Шевченка. Поряд із цілком